

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ - ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Α' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

(Β' Αμφιθέατρο Θεολογικῆς Σχολῆς
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 14-15 Μαρτίου 2008)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 2009

Εικ. 1. Αδελφών
Γεωργίου και
Λαζάρου Φυτάλη,
Ο άμβων
της Αγίας Ειρήνης,
1871, μάρμαρο.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια
του άμβωνος
της Αγίας Ειρήνης.
Φαίνονται
τα κοίλα μετάλλια
με τις προτομές.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια
του άμβωνος
της Αγίας Ειρήνης.
Ο αρχέκακος όφης
της παρακοής.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια
του όφι, με τον
απαγορευμένο
καρπό στο στόμα.

Εικ. 5. Ο άμβων
του Αγίου Δημητρίου
Ψυρρή, μάρμαρο.
Φωτ. Ηλία
Μυκονιάτη.
Πρότυπο
του άμβωνος
ο άμβων
της Αγίας Ειρήνης.

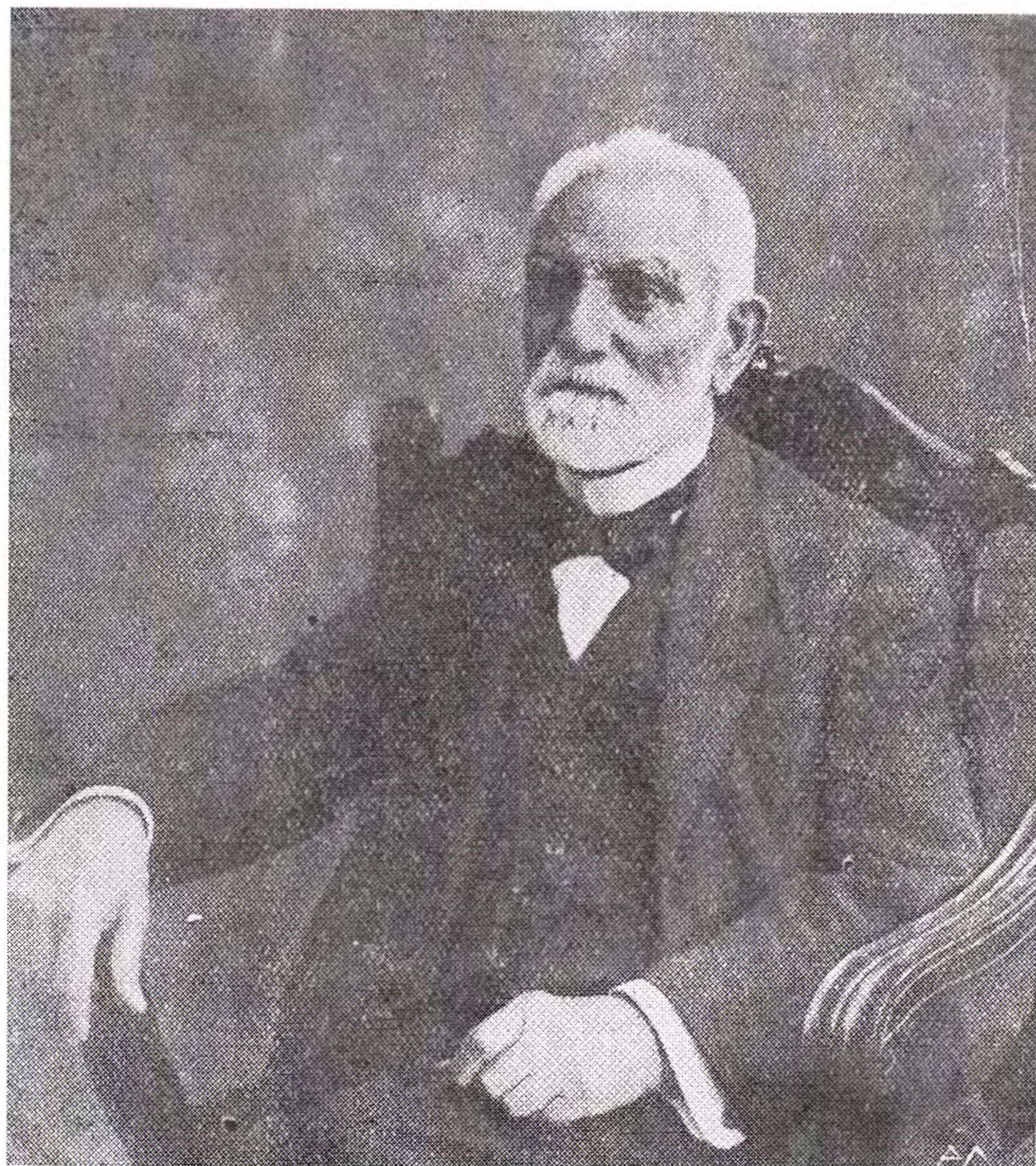

Εικ. 6. Ο άμβων
των Αγίων
Αναργύρων
Ψυρρή, μάρμαρο.
Φωτ. Ηλία
Μυκονιάτη.
Πρότυπο
του άμβωνος
ο άμβων
της Αγίας Ειρήνης.

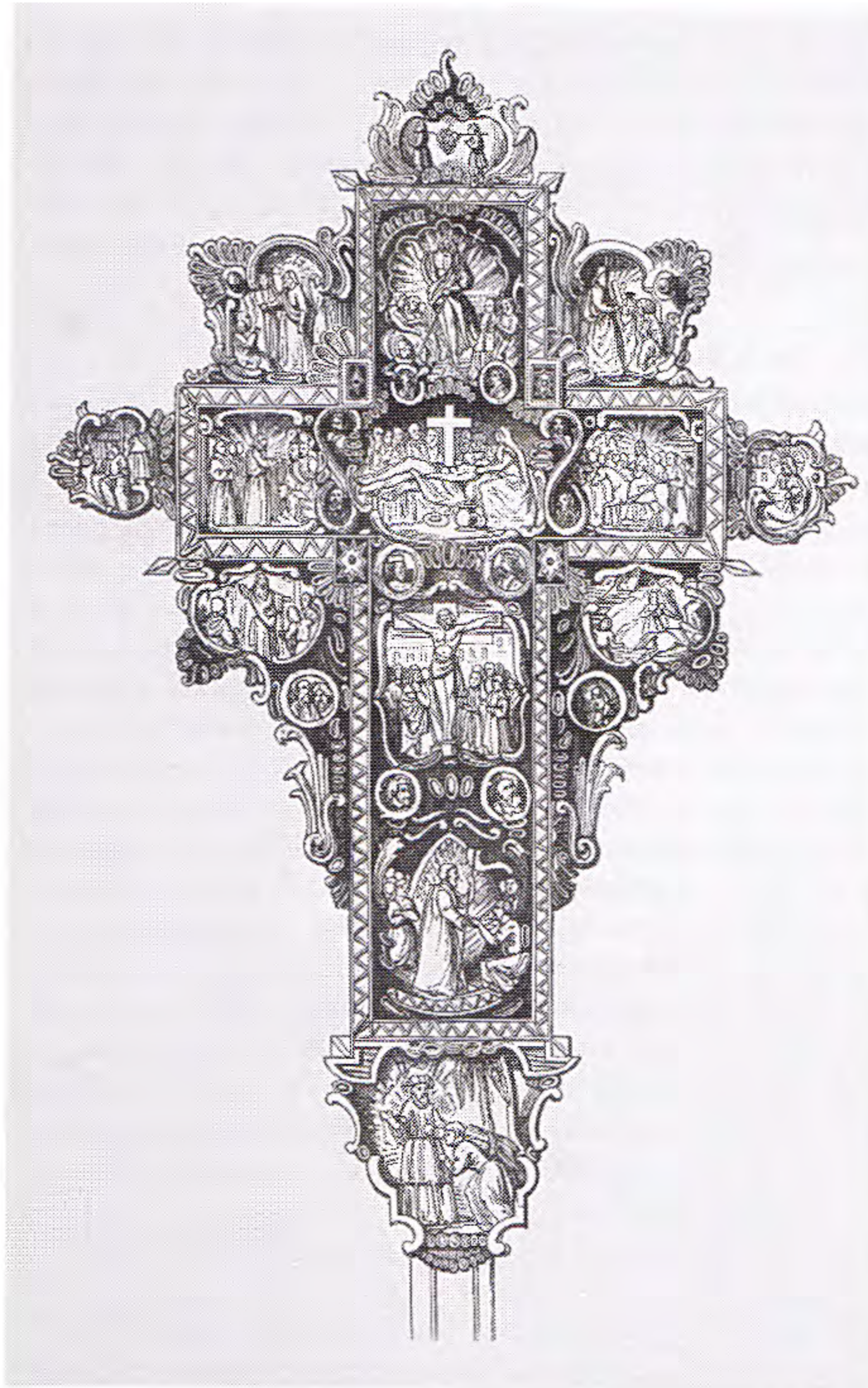

Εικ. 7. Δημητρίου (Μήτσου) Περάκη, Εικονοστάσιο Φανερωμένης Αιγίου, 1923-27, μάρμαρο.

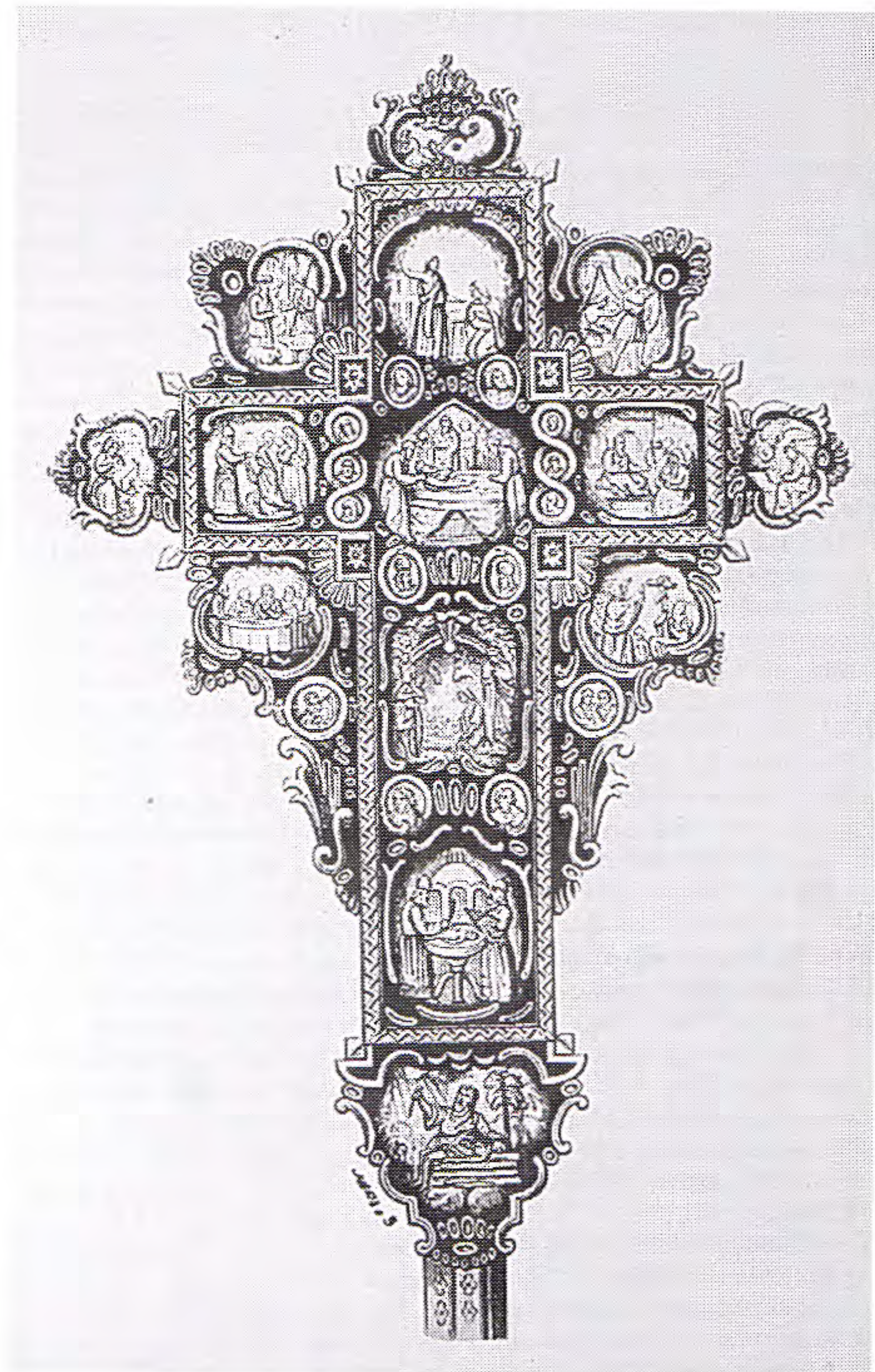
Εικ. 8. Νικηφόρου
 Λύτρα,
 Αγαθάγγελος
 Τριανταφύλλου,
 π. 1855,
 ελαιογραφία
 σε μουσαμά,
 64x68 εκ.,
 Εθνική Πινακοθήκη
 και Μουσείο
 Αλεξάνδρου Σούτζου.

Εικ. 9. Ιωάννης
 Γ. Πλατύς.
 Φωτ. Πανελλήνιον
 Λεύκωμα Εθνικής
 Εκατονταετηρίδος,
 1821-1921, επιμ. Ιω.
 Χρ. Χατζηιωάννου,
 τ. Δ',
 (Καλαί Τέχναι),
 Αθήνα 1927.

Εικ. 10. Αγαθάγγελου
Τριανταφύλλου,
Ξυλόγλυπτος
σταυρός ευλογίας,
1848, ξυλογραφία
σε όρθιο ξύλο (1851),
20,9x13,1 εκ.
Απεικονίζεται
η μία όψη.

Εικ. 11. Αγαθάγγελου
Τριανταφύλλου,
Ξυλόγλυπτος
σταυρός ευλογίας,
1848, ξυλογραφία
σε όρθιο ξύλο (1851),
20,9x13,1 εκ.
Απεικονίζεται
η άλλη όψη.

Εικ. 12. Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου, *Ευλόγλυπτος Ευαγγελισμός*, 1850, ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο (1851), 16x13,1 εκ.

Δημήτρης Παυλόπουλος

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ.
ΜΙΑ ΑΔΡΟΜΕΡΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Με τον όρο «νεοελληνική εκκλησιαστική γλυπτική» στην ανακοίνωση αυτή εννοούμε τα εκκλησιαστικά έργα γλυπτικής, μαρμαρογλυπτικής και ξυλογλυπτικής στη νεότερη Ελλάδα, δηλαδή από τον 19ο αιώνα και εντεύθεν. Σκοπεύουμε να δείξουμε ότι και για τα εκκλησιαστικά έργα (τέμπλα, άμβωνες, δεσποτικούς θρόνους, προσκυνητάρια, προσόψεις εκκλησιών, μανουάλια, αρτοφόρια, σταυρούς, καμπαναριά, αλτάρια, βαπτιστήρια, αγιασθήρες καθολικών εκκλησιών)¹ δούλεψαν κυρίως Τηνιακοί γλύπτες, εμπειρικοί ή σπουδαγμένοι, που είχαν δραστηριότητα στην κοσμική γλυπτική, καθώς για τα εκκλησιαστικά κτήρια εργάστηκαν περισσότερο Τηνιακοί εμπειρικοί αρχιτέκτονες που ήσαν και μαρμαρογλύπτες, όπως ο Χατζησίμος Νικολάου (1790-μετά το 1837)². Δεν βλέπουμε, λοιπόν, παρά σε μεμονωμένες και εξειδικευμένες περιπτώσεις, μη Τηνιακούς με επίδοση στη θρησκευτική θεματογραφία.

Ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Στα τηνιακά μαρμαρογλυφεία της νεότερης Ελλάδας από τον 19ο αιώνα δεν υπάρχει διάκριση: κάποια να επιδίδονται στην κοσμική και κάποια στην εκκλησιαστική γλυπτική. Έτσι, τόσο οι αδελφοί Μαλακατέ³, ο Γιακουμής (1808-1903) και ο Φραγκίσκος (π. 1825-1914), όσο και οι δύο αδελφοί Φυτάλη⁴, ο Γεώργιος (1830-1880) και ο Λάζαρος (1831-1909), –για να μείνουμε στους πιο γνωστούς και παραγωγικούς επαγγελματίες γλύπτες στην Αθήνα του 19ου αιώνα–, από την «Εξωμεριά», τον Πάνορμο της Τήνου⁵, το «μαρμαρωρυχείο», σύμφωνα με τον Ζαχαρία

---

1. Αλ. Ε. Φλωράκη, «Η τέχνη του μαρμάρου στην Τήνο», στο *Τήνος. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β': Πολιτισμός, επιμέλεια έκδοσης π. Μάρκος Φώσκολος, Τήνος 2006, σ. 169.

2. Του ίδιου, *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής, 19ος και 20ός αιώνας*, Αθήνα 1993, σ. 13· του ίδιου, «Η τέχνη του μαρμάρου στην Τήνο», ό.π., σ. 162.

3. Για τους αδελφούς Μαλακατέ βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 3, Αθήνα 1999, σσ. 25-26 (Ηλίας Μυκονιάτης).

4. Για τους αδελφούς Φυτάλη βλ. ό.π., τ. 4, Αθήνα 2000, σσ. 388-390 (Χαρίκλεια Θεοχάρους).

5. Δ. Ζ. Σοφιανού, *Η ιστορική κοινότητα Πανόρμου Τήνου. Σύνομη αναδρομή στο παρελ-*

Παπαντωνίου⁶, φιλοτεχνούν από κοινού κοσμικά και εκκλησιαστικά γλυπτά. Ο Γεώργιος Φυτάλης, μάλιστα, εκδηλώνει ενεργητικότερα την ενασχόλησή του με τα εκκλησιαστικά, και το 1870 διορίζεται στο εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού της Ζωοδόχου Πηγής. Οι αδελφοί Φυτάλη υπογράφουν το 1871 τον άμβωνα της Αγίας Ειρήνης⁷, καθεδρικού τότε ναού των Αθηνών, σε σχέδιο του Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885), αρχιτέκτονα του ναού⁸. Το γλυπτό πρέπει να ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1871⁹ και θεωρούμε ότι σχετίζεται με την πανηγυρική ανακομιδή του σεπτού λειψάνου του εθνομάρτυρος Γρηγορίου του Ε', πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, στις 25 Απριλίου 1871, επί Θεοφίλου αρχιεπισκόπου Αθηνών (1790-1871), του καλουμένου Βλαχοπαπαδόπουλου, και με την απόθεσή του στη Μητρόπολη σε μαρμάρινη λάρνακα, έργο και αυτό των αδελφών Φυτάλη, από το 1875¹⁰.

Πρόκειται για πεντάπλευρο άμβωνα (εικ. 1), οι ακμές των πλευρών του οποίου κατά μήκος τους κοσμούνται με αναμμένες λαμπάδες, που ενώνονται σε πλοχμούς, ενώ στη βάση τους έχουν παρεμβληθεί αγγελάκια σε προτομές. Στο μέσον της κάθε πλευράς υπάρχει κοίλο μετάλλιο με προτομή (εικ. 2): στην κεντρική πλευρά με τη μορφή του Χριστού, στις πλευρές που είναι προσανατολισμένες προς το Βήμα με τις μορφές των ευαγγελιστών Ιωάννη και Λουκά, και στις πλευρές που είναι στραμμένες προς την είσοδο του ναού με τις μορφές των ευαγγελιστών Ματθαίου και Μάρκου. Στο πάνω και στο κάτω μέρος κάθε μεταλλίου αναγράφονται αποσπάσματα από τις Γραφές. Ο

θόν και στο σήμερα, Τήνος [Αθήνα] 2005.

6. Ζαχαρία Παπαντωνίου, «Τα πένθη της τέχνης: Ο Γιαννούλης Χαλεπάς», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 18 Σεπτεμβρίου 1938.

7. Ηλ. Μυκονιάτη, «Ο άμβωνας της Αγίας Ειρήνης Αθηνών», περ. *Εγνατία 1. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 23, (1989), σσ. 301-313· Χαρίκλειας Θεοχάρους, *Οι γλύπτες αδελφοί Φυτάλη. Η ζωή και το έργο τους*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 117-118· π. Ηλία Δροσινού, «Αγία Ειρήνη: Πρώτη Μητρόπολις της ελευθέρας Αθήνας», στο Μουσείο Βούρου-Ευταξία (της Πόλεως των Αθηνών), *Ομιλίες 1994-1995*, Αθήνα 1996, σσ. 71-74 (πρόκειται για άκομφο μηρυκασμό του κειμένου του Ηλία Μυκονιάτη!).

8. Περ. Ορθόδοξος Επιθεώρησις, τχ. 19, 17 Ιουλίου 1871. Για τον Λύσανδρο Καυταντζόγλου και ειδικά το ναό της Αγίας Ειρήνης βλ. Δ. Φιλιππίδη, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885). Το ιστορικό αποτύπωμα ως οδηγός συνεκδοχικών παρεμβάσεων και διαμεσολαβήσεων με το παρόν*, Αθήνα 1995, σσ. 171-174· Γρ. Α. Πουλημένου, *Από τον χριστιανικό Παρθενώνα στον Λύσανδρο Καυταντζόγλου*, Αθήνα 2006, σσ. 172-181.

9. Εφ. Αιών, 15 Ιουλίου 1871, όπου και εκτεταμένη περιγραφή του άμβωνα.

10. Χρ. Παπαδόπουλου, *Η εκκλησία των Αθηνών*, Αθήνα 1928, σσ. 83 κ.ε. Για τη λάρνακα βλ. Χαρίκλειας Θεοχάρους, ό.π., σσ. 118-120.

στηριζόμενος σε πεσσό ημικίων του άμβωνα είναι ραβδωτός. Κατά μήκος του τυλίγεται φίδι (εικ. 3), ο αρχέκακος όφης της παρακοής, «επί τα κάτω φερόμενος»¹¹, με τον απαγορευμένο καρπό στο στόμα (εικ. 4), ενώ τον επιστέφει κιονόκρανο με τα σύμβολα των ευαγγελιστών –αετό για τον Ιωάννη, ταύρο για τον Λουκά, λιοντάρι για τον Μάρκο και φτερωτό άνθρωπο για τον Ιωάννη–, αντιστοιχούν στις προτομές τους, και πιο πάνω βρίσκεται ευρεία επίστεψη με κλαδιά και καρπούς φοινικιάς. Τον άμβωνα περιθέουν κυμάτια. Ψήλά, «το πνεύμα εν είδει περιστεράς», ομοίωμα περιστεριού με ανοιγμένα τα φτερά του, έχει μπει για τη στήριξη του ευαγγελίου κατά την ανάγνωση της εκάστοτε περικοπής από τον διάκονο. Το χρώμα κυριαρχεί στο έργο: χρυσό, κυανό, κόκκινο και πράσινο.

Οι ανάγλυφες μορφές των προτομών προξένησαν αντιδράσεις. Σε εκτεταμένο άρθρο του περιοδικού *Ορθόδοξος Επιθεώρησις* –εκδότης του οποίου ήταν ο εγκρατής καθηγητής της Ριζαρείου και της Συμβολικής και της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αναστάσιος Διομήδης-Κυριακός (1843-1923)–, στις 17 Ιουλίου 1871 διαβάζουμε ότι ο γηραιός συνετός μητροπολίτης Αθηνών από το 1862 έως το 1871 Θεόφιλος, «γεραρόν της Επαναστάσεως λείψανον», αδύναμος πλέον, πείστηκε από ορισμένους να απαιτήσει την καταστροφή του άμβωνα. Οι επίτροποι του ναού απάντησαν ότι δεν καταλαβαίνουν την απαίτηση του μητροπολίτη και ότι θα δέχονταν να καταστραφούν τα ανάγλυφα, με την προϋπόθεση ότι θα συνέβαινε το ίδιο σε όλους τους ναούς της ανατολικής Εκκλησίας. Στην εφ. *Αλήθεια*, στις 4 Αυγούστου 1871, γίνεται εύστοχη διάκριση ανάμεσα στις εικόνες και στα ανάγλυφα: «Πάντως εν ταις Εκκλησίαις απολαύουσι της τιμής της προσκυνήσεως μόναι αι εικόνες· αλλά τούτο δεν απέκλεισέ ποτε και την χρήσιν αναγλύφων εκ ξύλου, μαρμάρου ή άλλης στερεάς ύλης. Τούτο παρατηρείται πανταχού εν ταις Ανατολικαίς Εκκλησίαις· η διαφορά όμως είναι, ότι αι μεν εικόνες χρησιμεύουσιν εις προσκύνησιν των πιστών, πάσαι δε άλλαι μορφαί, ο,τιδήποτε εκφράζουσι, διετάχθησαν εις ευπρέπειαν και κόσμησιν του ναού. Υπάρχουσι λοιπόν αντικείμενα προσκυνήσεως, και αντικείμενα κόσμου, και εις την κατηγορίαν των τελευταίων τούτων υπάγονται τα παντός είδους ανάγλυφα· άρα ο άμβων της Αγίας Ειρήνης ουδέν ουδόλως έχει το απάδον τοις θείοις και ιεροίς κανόσιν ή παραδόσεσι περί διατάξεις των εν τοις ναοίς». Η ίδια εφημερίδα, στις 4 Σεπτεμβρίου 1871, χαίρει: «Ο άμβων της Αγίας Ειρήνης ευτυχώς εσώθη. Ο Πανιερ. Μητροπολίτης, εννοήσας ότι κακώς είχαν συμβουλευσει αυτό την καταστροφήν του, ως δήθεν κοσμουμένου δι' αναγλύφων, απέσυρε την πρώτην διαταγήν. Ο πανιερ. μητροπολίτης έδειξε διά της ανακλήσεως, ότι δέχεται τας κρείττονας συμβουλάς, ότι είναι ανήρ εννοών τα

11. Περ. *Ορθόδοξος Επιθεώρησις*, ό.π.

καλά και ότι μόνον εάν κακώς συμβουλευώσιν αυτόν σφάλλει ενίοτε. Η καταστροφή ενός καλλιτεχνήματος, λόγω θρησκείας, ήθελεν εμποιήσει την οικτροτέραν εντύπωσιν. Η θρησκεία, ήτις υπήρξε μήτηρ της καλλιτεχνίας, πρέπει πάντοτε να περιθάλη αυτήν. Μόνον εις τους βαρβάρους μέσους αιώνας αφήσωμεν το στίγμα, ότι κατέστρεψαν τοιαύτα έργα της καλλιτεχνίας εν ονόματι της πνευματικωτέρας και υψηλοτέρας θρησκείας». Η εφ. *Εκλεκτική*, δέκα μέρες μετά, στις 14 Σεπτεμβρίου 1871, εξακολουθεί να υπερθεματίζει ακόμα για την απόσυρση των αναγλύφων, την παρουσία των οποίων αποδίδει σε φιλέλευθερους και μασονικούς καλογέρους: «Παρατηρούμεν ότι αρκετά χρυσά και παρδαλά και ουχί ολίγας εικόνας έχουσιν οι ναοί μας, ώστε να μη χρειάζωνται και τα ανάγλυφα και μετ' ολίγον τα είδωλα της λατινικής εκκλησίας».

Τα αίτια της διένεξης για τον άμβωνα της Αγίας Ειρήνης ήταν άλλα, βαθύτερα. Ο άμβων της Αγίας Ειρήνης συνδέθηκε με τη δυναμική, καινοτόμο προσωπικότητα του διακεκριμένου αρχιμανδρίτη Διονυσίου Λάτα (1835-1894), κατόπιν μητροπολίτη Ζακύνθου, ο οποίος μαρτυρείται πως κρατούσε, με τους πύρινους λόγους, τη σωματική παράσταση και τη γλυκιά φωνή του ως νεαρός ιεροκήρυκας, γεμάτος ένθεο ζήλο, αδιάσπαστη την προσοχή του συνωστισμένου πλήθους των ορθίων¹². Στην εφ. *Μέλλον* το 1871 διατυπώνεται η υπεράσπιση του Λάτα: «Και πιστεύεις, αναγνώστα, ό,τι διά τα ανάγλυφα; Θα ήτο οικτίστη πλάνη· άπαντες απασών των ανατολικών ορθοδόξων εκκλησιών είχαν και έχουν ανάγλυφα. Είσελθε, αναγνώστα, εις όλους τους ναούς των Αθηνών, και ιδέ αν υπάρχει άμβων μη φέρων τοιαύτα. Αλλά ο της αγίας Ειρήνης έχει τι έκτακτον και εξαιρετικόν· δεν το βλέπεις, δεν το αισθάνεσαι, δεν το ακούεις; Φέρει την ηχώ ενός κατά τους τελευταίους χρόνους αναλάμψαντος κήρυκος του ευαγγελίου, μιας διαπρυσίου σάλπιγγος της του θεού αληθείας, γενναίου στόματος θρηγούντος την πτώσιν και αμαύρωσιν της ημετέρας εκκλησίας και ελέγχοντος τον λήθαργον και την ακηδείαν των την

12. C. K. Tuckerman, *The Greeks of to-day*, Νέα Υόρκη 1872, σσ. 204-205 – η παραπομπή από τον Ηλ. Μυκονιάτη, ό.π., σ. 310. Για την εξαιρετική προσωπικότητα του Λάτα βλ. Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτου, «Διονύσιος ο Λάτας», περ. *Ιερός Σύνδεσμος*, τ. ΙΓ', φ. 104, 1910, σσ. 12-14· Γ. Θ. Δραβίλλα, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία ΙΕ'* (1931), σ. 826· Βασιλείου Ατέση, επισκόπου Ταλαντίου, *Επίτομος επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερα*, τ. Α', Αθήνα 1948, σσ. 122-123· Λ. Χ. Ζώη, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α': *Ιστορικών - Βιογραφικών*, Αθήνα 1963, σ. 346· Ι. Χ. Κωνσταντινίδου, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία 5* (1964), στ. 45-46· Θ. Πυλαρινού, «Ο συντάκτης της θρησκευτικής εφημερίδος Σιών μητροπολίτης Διονύσιος (Λάτας) ως εκλαϊκευτής θεολόγος και κατηχητής», στο *Άγιοι και εκκλησιαστικές προσωπικότητες στη Ζάκυνθο, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ζακύνθου 6-9 Νοεμβρίου 1997, τ. Α', Αθήνα 1999, σσ. 281-296.

ανόρθωσιν και την δόξαν αυτής εντεταγμένων. Ιδού τα ανάγλυφα του άμβωνος της αγίας Ειρήνης διά τα οποία πρέπει να πέση. Μη δυνάμενοι να ρίψωσι τον ιεροκήρυκα, ζητούν να κρημνίσουν το βάθρον...». Τον τύπο του άμβωνα της Αγίας Ειρήνης έχουν ως πρότυπο άμβωνες άλλων, γειτονικών της ναών: του Αγίου Δημητρίου (εικ. 5) και των Αγίων Αναργύρων (εικ. 6), της Γεννήσεως του Χριστού (Χριστοκοπίδη), όλων στου Ψυρρή¹³. Ο Λάζαρος Φυτάλης επανέλαβε τον τύπο του μεταλλίου με τη μορφή του Χριστού στο ανάγλυφο μετάλλιο του Γεωργίου Π. Ροντόπουλου στον οικογενειακό τάφο του, έργο του 1883, στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών¹⁴.

Με βάση την έρευνα του κυρίου Αλέκου Ε. Φλωράκη και το βιβλίο του *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής, 19ος και 20ός αιώνας* (Αθήνα 1993), θα μπορούσαμε να απαριθμήσουμε χρονολογικά τους εξής Τηνιακούς μαρμαρογλύπτες που φιλοτέχνησαν εκκλησιαστικά γλυπτά: Ιωάννη Γιαν. Χαλεπά (1834-1900), Γεώργιο Ιω. Καπαριά (1847-1923), Νικόλαο Αναγν. Ρήγο (Σιλιβάνη) (1848-1926;), Ιωάννη Φρ. Λυρίτη (Καραϊσκό) (1857-1926), Μιχαήλ Γ. Λυρίτη (1867-1931), Δημήτριο Γ. Λυρίτη (1869-1938), Λάζαρο Γ. Λυρίτη (1870-1944), Νικόλαο Π. Περράκη (1871-1946), Θεόδωρο Γ. Λυρίτη (1877-1948), Ιάκωβο Γ. Βιδάλη (Μαυράκη) (1881-1966), Ευρυβιάδη Ιω. Λαμπαδίτη (1886-1966), Μιχαήλ Γρ. Κουσκουρή (1886-1971), Κωνσταντίνο Ν. Περράκη (1892/95-1948)¹⁵, Ιωάννη Γ. Καπαριά (1895-1956), Κωνσταντίνο Γ. Καπαριά (1900-1978), Χαράλαμπο Ηλ. Τζαβελόπουλο (1911-1990), Κωνσταντίνο Ευ. Περράκη (1917), Ιωάννη Ευστρ. Φιλιππότη (1912-2000)¹⁶. Μπορούμε να προσθέσουμε τους Νικόλαο Μ. Περ[ρ]άκη (1857-1912)¹⁷, Δημήτριο (Μήτσο) Περράκη (1893-1965) (εικ. 7)¹⁸, Γιώργη Μ. Κουσκουρή (1917-2003), Στρατή Φιλιππότη (1937) και Κοσμά Σπ. Θεοτικό (1939)¹⁹.

13. Ηλ. Μυκονιάτη, ό.π., σ. 311.

14. Ό.π., σσ. 312, 463, πίν. 12β· Χαρίκλειας Θεοχάρους, ό.π., σσ. 66-68, εικ. 22α.

15. Για τον Κωνσταντίνο Ν. Περ[ρ]άκη βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 17 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

16. Για τον Ιωάννη Φιλιππότη βλ. Αλ. Ε. Φλωράκη, *Μαρμάρου τέχνη και τεχνική. Ο Ιω. Φιλιππότης και το εργαστήριό του. Πρόταση εθνογραφικής βιογραφίας*, Αθήνα 1995.

17. Για τον Νικόλαο Μ. Περ[ρ]άκη βλ. Ν. Λογοθέτη, «Μαρμαρογλύπτες, μαρμαροτεχνίτες και γλύπτες της τηνιακής οικογένειας Περράκη», περ. *Επιλογές. Σύμμικτα λογοτεχνικά και άλλα*, τχ. 10, Δεκέμβριος 1999, σσ. 60-61.

18. Για τον Δημήτριο (Μήτσο) Περράκη βλ. Ν. Λογοθέτη, ό.π., σσ. 64-70· Δ. Παυλόπουλου, «Ο γλύπτης Μήτσος Περράκης», περ. *Ελληνικό Μάρμαρο*, τχ. 97, Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σσ. 92-95· *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π. (Δημήτρης Παυλόπουλος).

19. Εταιρεία Τηνιακών Μελετών, *Το Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου. Πενήντα χρόνια (1955-2005) παρουσίας και προσφοράς*, επιμέλεια Δημήτρης Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 2005, σσ. 133-134 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

Φυτόριο για μαρμαρογλύπτες εκκλησιαστικών έργων μέσα στον 20ό αιώνα αναδείχθηκε το Προπαρασκευαστικό και Επαγγελματικό Σχολείο Καλών Τεχνών Πανόρμου Τήνου, το οποίο ιδρύθηκε το 1955²⁰. Στον πανηγυρικό λόγο του κατά την απονομή των βραβείων στους πρώτους μαθητές στις 15 Ιουνίου 1956 ο πρόεδρος της Αδελφότητας των Τηνίων εν Αθήναις Ιωάννης Ιακ. Ρήγος-Πανορμίτης (1906-2003) είπε: «Δεν σκέπτεται, μήτε υπολογίζει ποτέ ο Μαρμαράς, αν θα βγη ή θα ζημιώση. Το τέμπλο, που ανέλαβε, πάντοτε καλλίτερο από το σχέδιο θα βγη. Και η “άμπελος η αληθινή” στη διακόσμηση, βαθύτερα θα σκαλιστή. Κι όταν, τελειωμένο πια, μπούνε στη θέση τα θωράκια κι οι κολωνίτσες με τα καπιτέλα, τ’ αποστολάρια, τα προφητάρια, με τον Γολγοθά κι απάν’ απ’ όλα ο Σταυρός, κι όταν αρχίσουν να κτυπούν τα διπλοκάμπανα και οι χοροί των ψαλτών να μελωδούν τ’ “ο υψωθείς εν τω σταυρώ εκουσίως”, και όταν τέλος ο Αρχιερέυς αρχίση να εκφωνή το “αγίασον, Κύριε, τον αγαπώντα την ευπρέπειαν του οίκου Σου”, ο Μαρμαράς βρήκε την πληρωμή του»²¹.

Στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική, που ονομάζεται ειδικότερα «αγιογραφική μικρογλυφία», τον 19ο αιώνα ξεχωρίζουν ο Σερραίος ιεροδιάκονος Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου (π. 1786-1872) (εικ. 8)²² και ο Τηνιακός Ιωάννης Γ. Πλατύς (1838-1928) (εικ. 9)²³ – για τα έργα μικροξυλογλυπτικής του οποίου στην Παναγία της Τήνου θα μας μιλήσει ο κύριος Φλωράκης.

Ο Αγαθάγγελος μαθήτευσε στο Άγιον Όρος κοντά σε ιερομόναχους ξυλογλύπτες και χαρακτες – αγνοούμε σε ποια μονή· πιθανόν στην Ιβήρων ή στη Σκήτη της, του Προδρόμου²⁴. Το 1846 «καταγίνεται εις κατασκευήν ενός αγγείου, περί το οποίον απεργάζεται του Ιακώβ την θυσίαν, και άλλα αντικείμενα της παλαιάς Γραφής»²⁵, το 1848 εξέθεσε στο Πολυτεχνείο «μέγαν σταυ-

20. Ό.π., σσ. 35-38.

21. Ό.π., σ. 93.

22. Για τον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου βλ. Π. Κων. Σαμσάρη, *Ο ιερομόναχος Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου, ένας διαπρεπής Νιγριτινός ξυλογλύπτης και χαρακτής του 19ου αιώνα*, ανάτυπο από τον τόμο *Η Νιγρίτα - Η Βισαλτία διά μέσου της ιστορίας*, Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου, Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 631-702· *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σ. 312 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, *Διδάσκαλοι της Χαρακτικής, 1843-1915. Αγαθάγγελος Τριανταφύλλου - Αριστείδης Α. Ροβέρτος - Νικόλαος Ι. Φέρμπος*, Αθήνα 2003, σσ. 23-28 [= *Ελληνική Χαρακτική - 19ος αιώνας*, τ. 1].

23. Για τον Ιωάννη Γ. Πλατύ βλ. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., σσ. 46-47 (Δημήτρης Παυλόπουλος)· Στ. Ν. Δελατόλα, *Ιωάννης Γ. Πλατύς (1838-1928). Ο χαρακτής, ο ξυλογλύπτης*, Αθήνα 2005.

24. Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, ό.π., σσ. 23-24.

25. Εφ. *Ταχύπτερος Φήμη*, 17 Οκτωβρίου 1846.

ρόν γεγλυμμένον κατά το εν τω Αγίω Όρει εργαστήριον, περιέχοντα υπέρ τα διακόσια πενήκοντα σώματα» (εικ. 10, 11)²⁶, το 1849 πάλι στο Πολυτεχνείο «εξέθηκεν εγκόλπιον μέγα εκ διαφόρων αναγλύφων, γεγλυμμένων επί πύξου κατά το εν τω Αγίω Όρει εργαστήριον ή μάλλον κατά την Βυζαντινήν τέχνην»²⁷, το 1850 για τρίτη φορά στο Πολυτεχνείο παρουσίασε τον Ευαγγελισμό (εικ. 12), ξυλόγλυπτο «αριστούργημα τώντι μικρογλυφίας, εκ του οποίου εναργώς καταφαίνεται το αίσθημα και η μεγάλη επιδεξιότης του αυτοδιδάκτου τούτου τεχνίτου»²⁸, το 1851 έδειξε στη διεθνή έκθεση του Λονδίνου το ίδιο ξυλόγλυπτο²⁹, το 1855 είχε συμμετάσχει στη διεθνή έκθεση του Παρισιού με ξυλόγλυπτο μικρό εικονοστάσιο που απεικόνιζε διάχωρα σκηνών από την Αγία Γραφή, διακοσμημένα βυζαντινά, το 1859 εξέθεσε στα Α' «Ολύμπια» εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα, μεταξύ των οποίων την Έλευσιν του Ιησού Χριστού³⁰, και το 1862 έστειλε στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου το ίδιο έργο – για το οποίο βρετανική εφημερίδα έγραψε εγκωμιαστικά: «ήταν το στολίδι του ελληνικού περιπτέρου και τράβηξε τη γενική προσοχή. Η άφταστη ομορφιά και λεπτότητα του σκαλίσματος, σε συνδυασμό με τη σπάνια καθαρότητα και δύναμη της έκφρασης, ήταν πέρα από κάθε έπαινο»³¹.

Ο Πλατύς μαθήτευσε στο Σχολείο των Τεχνών κοντά στον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου, διδασκόμενος την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική και ξυλογραφία, καθώς και τη χαλκογραφία, από το 1852 τουλάχιστον³². Βραβεύτηκε για ξυλόγλυπτά του στην παγκόσμια έκθεση της Βιέννης το 1873, αλλά και σε ελληνικές – στις εκθέσεις των Γ' Ολυμπίων το 1875 (εξέθεσε τα έργα

26. Α. Καυταντζόγλου, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου, επί της κατά το τέταρτον έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, Αθήνα 1848, σ. 32· Γιάννη Μπόλη - Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 25.

27. Α. Καυταντζόγλου, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου (24 Ιουλίου 1849), επί της κατά το πέμπτον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, Αθήνα 1849, σ. 21· Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, ό.π.

28. Α. Καυταντζόγλου, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου (15 Οκτωβρίου 1850), επί της κατά το έκτον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, Αθήνα 1850, σ. 15· Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, ό.π.

29. Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, ό.π., σ. 25· Η. Μυκονιάτη, «Η καλλιτεχνική συμμετοχή της Ελλάδας στις διεθνείς εκθέσεις Λονδίνου 1851, 1862 και Παρισιού 1855», *Ελληνικά*, 33 (1981), σ. 146.

30. Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, ό.π., σ. 27· Ι. Ν. Μπόλη, *Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις. Οι καλλιτέχνες και το κοινό τους στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 413.

31. Γ. Μπόλη - Δ. Παυλόπουλου, ό.π.

32. Όπως προκύπτει από έγγραφο του Σχολείου των Τεχνών της 29ης Μαΐου 1857 (Αρχείο Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου), το οποίο φέρει την υπογραφή του διδασκάλου, ιεροδιάκονου Αγαθάγγελου, ο Πλατύς μπορεί να διαγωνιστεί ως μαθητής της χαλκογραφίας.

Βιογραφία του Ιησού Χριστού - Αγ. Τριάς, Εγκόλπιον που παριστά τον Άγιον Γεώργιον, Εγκόλπιον που παριστά 4 εορτάς της Παναγίας, Εγκόλπιον αρχιερατικόν διπλούν, Εγκόλπιον Αγ. Κων/νος - Αγ. Γεώργιος και Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, αποσπώντας αργυρό νομισματόσημο α' τάξεως)³³ και των Δ' Ολυμπίων το 1888 (εξέθεσε δύο ξυλόγλυπτά του με τον τίτλο Αγιογραφίες, και για το ένα έργο απέσπασε έπαινο)³⁴. Το περιφημότερο ξυλόγλυπτό του, η μικρογλυφική Αγία Τριάς (29,5x24,5 εκ.), έργο του 1872, ανήκει στο Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου. Αλλά έως εδώ.

Κάνοντας ένα άλμα στον 20ό αιώνα, θα πρέπει να μείνουμε στις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε φτάνουν από την Κωνσταντινούπολη στην Ελλάδα οι αδελφοί Λάζαρος και Θεόδωρος Γ. Λυρίτης, που αναφέραμε πιο πάνω³⁵. Με την ίδρυση του μαρμαρογλυφείου τους στην Αθήνα (γωνία Χαριλάου Τρικούπη και Λεωφόρου Αλεξάνδρας), γίνονται εισηγητές του λεγόμενου νεοβυζαντινού ρυθμού διακόσμησης στην εκκλησιαστική γλυπτική. Η επιρροή του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου στην αρχιτεκτονική, του Φώτη Κόντογλου στη ζωγραφική, του Θεοφάνη Νομικού στην ξυλογλυπτική, των αδελφών Λυρίτη στη μαρμαρογλυπτική σφράγισε την τάση της επιστροφής στην οιονεί βυζαντινή παράδοση. Τη δεκαετία του 1950 η νεοβυζαντινή ρυθμολογία έχει παγιωθεί, σε παραλληλία με τη σύγχρονη χειροτεχνία³⁶, η οποία συνίσταται στην εφαρμογή βιομηχανικών εργαλείων κατά τα αρχικά στάδια κατεργασίας του υλικού για να επιταχύνεται η παραγωγή και προβιομηχανικών στα τελευταία για να δίνεται η εντύπωση του χειροποίητου³⁷. Στις επόμενες δεκαετίες, η νεοελληνική εκκλησιαστική γλυπτική, τις περισσότερες φορές, φαντάζει τυποποιημένη, ανέμπνευστη, εμπορική και φοκλορική, όχι δίχως εξαιρέσεις. Έτσι, θα ίσχυε σήμερα, σε αυτά τα συμφραζόμενα, η πρόταση της εφ. Μέλλον, στις 14 Σεπτεμβρίου 1871, με αφορμή το θέμα των αναγλύφων του άμβωνα της Αγίας Ειρήνης - να τη θυμηθούμε: «Αν οι ερμογλύφοι θέλωσιν έργα, είναι ικανά τα δι' άλλας χρήσεις έξω των ναών»...

33. Στ. Ν. Δελατόλα, ό.π., σσ. 42-43.

34. Ι. Ν. Μπόλη, ό.π., σ. 460.

35. Αλ. Ε. Φλωράκη, ό.π., σ. 18. Βλ. και του ίδιου, «Τα γλυπτά έργα του Αγίου Ιωάννη Μαρκοπούλου και οι Τήνιοι αδελφοί Λυρίτη», στο Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από τα εγκαίνια του Ιερού ναού Αγίου Ιωάννου Μαρκοπούλου. Πρακτικά Διημερίδας, Μαρκόπουλο 15-16 Μαΐου 2004, Αρχαιακή Έρευνα, Αρχιτεκτονική, Γλυπτική, Ζωγραφική, Μαρκόπουλο 2008, σσ. 173-200.

36. Ο όρος είναι του Κίτσου Α. Μακρή (Ελληνική καλλιτεχνική παράδοση και σύγχρονη χειροτεχνία, Αθήνα 1981). Βλ. και Αλ. Ε. Φλωράκη, ό.π., σ. 19.

37. Αλ. Ε. Φλωράκη, ό.π.